

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כט, תשל"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

המטפורה הסמנטית, הרטורית והסימבולית

דומני שהדיון במטפורה בפרוזה ובשירה ירויח הרבה, אם ניתן דעתנו להבדלים הגדולים שבין המטפורות השונות מפחינת מעמדן או ערפן התקשורת. אמנם הספרות המקצועית בעברית ובלעז מבדילה לעתים בין מטפורה מתה למטפורה חיה, בין מטפורה רטורית, שהיא קישוט למחשבה, לבין מטפורה היוצרת תמונת עולם חדשה, שלא היה אפשר להביעה אלא באמצעות המטפורה המסוימת. אף על פי כן דומני שחוקרי הלשון, חוקרי הספרות, הפילוסופים ובדאי הקהל הרחב לא תמיד מבחינים בניתוחיהם בין שלושה סוגים גדולים אלה של מטפורות, וכאשר קיימת ההבחנה, לא תמיד היא נעשית על בסיס עקרונות מוצקים, והמכוכה רבה, בדבריי הקצרים הפאים אני מבקש להבהיר את המושגים מטפורה סמנטית, רטורית וסימבולית ולהציע שיטת ניתוח ופרשנות לכל אחד מסוגי המטפורות.

1. המטפורה הסמנטית

המטפורה הסמנטית, הקרויה גם מתה או מאופנת, היא הנרשמת בדרך פלל במילונים, ולרוב בציון המיוחד "בהשאלה". אכן שושן, דרך משל, רושם במילונו בין שאר משמעויותיו של השם 'שופר':

2° [בהשאלה] פלייפיטוי, פיטאון או דובר רשמי של מפלגה או של מדינה וכדומה.

ודוגמה אחרת (שם), הפעם של הפועל 'תפס':

°5 [בהשאלה] השיג בשכלו, עמד על-, הבין.

אפיון מרפזי של המטפורה הסמנטית הוא היותה תמיד משמעות אחת ממשמעויותיו של ערך מילוני כלשהו. כלומר, ושוב בניסוח אחר: היא חלק מפשירותו הדקדוקית-סמנטית של דובר הלשון, ולכן אין צורך במקרה זה להפעיל מנגנון מחשבת-תקשורתית מעבר למנגנון המופעל, כאשר משדרים או קולטים מסר לא-מטפורי. המטפורה הסמנטית היא אפוא מבחינת מעמדה או ערכה התקשורתית בגדר מסר (פיטוי) לא-מטפורי, וכך היא מעניינת את חוקר הסמנטיקה, אך אינה מעניינת במיוחד את חוקר הרטוריקה והשירה.

מבחינה סמנטית מהותה של המטפורה הנדונה היא הוספת משמעות למלה על בסיס דמיון חלקי, הקיים בין משמעותה של אותה מלה (או אחת ממשמעויותיה) למשמעות הנוספת החדשה (המשמעות המטפורית או המושאלת). נשוב למלה שופר להדגמת דברינו. משמעותה הראשונה של מלה זו (והמשמעות הלא-מטפורית תמיד קודמת מבחינה פרונולוגית למשמעות המטפורית):

1, כלי-נשיפה ותקיעה עשוי מקרן איל, שימש בימי קדם להזעקת הצבא ולהכרזות בימי חג ומועד. בימינו לתקיעה בבית-הפנסת.

המלה שופר עשויה לקבל את המשמעות השנייה (הרשומה לעיל). המטפורית, הואיל וקיים דמיון חלקי בין שתי המשמעויות: הן כלי הנשיפה והן הביטאון או הדובר משמשים להכרזות דבר-מה לציבור הרחב.

מבחינת המכאניזם המחשבתי-פסיכולוגי המעבר מהמשמעות המילולית (הלא-מטפורית) אל המשמעות המטפורית נעשה בשני שלבים:

א. מיקוד תשומת הלב אל אחד ממרכיבי המשמעות הראשונה (בדוגמה שלנו: "משמש להזעקות ולהכרזות").
ב. הפשטת המלה (שופר) מכל מרכיבי המשמעות האחרים ("כלי נשיפה וכו', משמש בבית הפנסת"), באופן שעתה משמשת המלה לציון של אחד ממרכיבי המשמעות בלבד. פעמים נוספים מרכיבי משמעות שלא היו במשמעות הראשונה, כגון 'אוזני המן' – הביטוי מציין לא רק את הצורה, אלא גם אותו דבר המאפה¹.

ניתוח פשוט זה של המטפורה הסמנטית תופס הן לגבי מטפורה שחודשה משום שלא היה קיים בלשון מונח להבעת אותה משמעות (catachresis), כגון: צמר פלדה = "סיבים דקיקים של פלדה לשימושים שונים (לניקוי פלי מטבח ועוד)" והן לגבי מטפורה שחודשה אף על פי שהיה קיים בלשון מונח להבעת אותה משמעות, כגון: זנב = קצה, חלב קיצון².

1. דוגמה נאה לניתוח, המתאים במיוחד למטפורות סמנטיות, ראה ר' ספן, "לסיווג הסמנטי של המטפורה", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 35–39. אלא שספן אינו מבדיל בין מטפורות סמנטיות לרטוריות. ניתוח סמנטי של מטפורות, שנראה לי פחות מוצלח מזה של ספן, מצוי בספר Paris 1977, Groupe M, Rhétorique générale, Larousse. ואף הם אינם מבדילים בין מטפורה סמנטית לרטורית, כל שכן בין אלה לסימבולית.

2. המטפורה הרטורית

המטפורה הרטורית עוברת את גבולות הסמנטיקה ונכנסת לתחומה של הפראגמאטיקה (התחום המשלב את המבנים בסיטואציה החוץ-לשונית, והמילון לרוב לא ירשום אותה). המשמעות הפראגמאטית, ובתוכה גם הרטורית, עולה על בסיס הידע החוץ-לשוני, המשותף לדובר ולשומע, ועל בסיס הסיטואציה הלשונית והחוץ-לשונית, שהדברים נאמרים בה. המשמעות הרטורית-פראגמאטית היא פעין משמעות עקיפה או נסתרת, מעין המשמעות העקיפה העולה ממשפט (2):

(1) יש לך גפרורים?

(2) אינני מעשן.

כלומר, לא "אין לי גפרורים, כי אינני מעשן". משמעות זו אינה המשמעות הסמנטית של משפט (2), אלא המשמעות הפראגמאטית שלו, העולה בסיטואציה המסוימת הזאת (תשובה לשאלה (1)) על בסיס הידיעה החוץ-לשונית, שרק אנשים מעשנים מחזיקים בכיסיהם גפרורים. אם לא נביא בחשבון את המרכיב הפראגמאטי שבמשפט (2), יהיה זה משפט שלא במקומו, הוא לא יהיה תשובה 'לגיטימית' לשאלה (1). באופן דומה מאוד פועלת המטפורה הרטורית: על מקבל המסר (השומע) לשנות את המשפט המכיל מטפורה רטורית ולהשלימו בתוכן פראגמאטי. וכך המשמעות הרטורית-פראגמאטית של משפט (4),

(3) האם הענבים האלה מתוקים?

(4) הם דבש

— היא: "הענבים האלה מתוקים כדבש". אם לא נייחס

משמעות פראגמאטית זו למשפט (4), יהיה זה משפט חסר שחר, שהרי הענבים אינם דבש.

המאפיין את המטפורה הרטורית הוא, שתוכנה התקשורתי מתמקד יפה על ידי העמדת דימוי מפורש, שהוא כאילו מצוי ברקע המטפורה. מבחינה זו נכונה האמירה, שאין המטפורה אלא דימוי מקוצר, שאין בו אלא מה שיש בזה. המטפורה הרטורית אינה מעלה קשיים מיוחדים בניתוחה ובפרשנותה: עלינו רק להעמיד על בסיס הסיטואציה והידיעה החוץ-לשונית שלנו דימוי מפורש, המהווה פעין פיתוח מפורט של מה שנאמר על דרך הקיצור והצמצום במבע המטפורי. כך, דרך משל, ים הדמעות — "דמעות בכמות עצומה כמי הים".

גם הדימוי (המכיל את כ' הדימוי) לפעמים זקוק להשלמה פראגמאטית כדי להציג את התוכן התקשורתי המלא שלו. כך, דרך משל, הדימוי פחוט השני שפתותיך = "שפתותיך אדומות (ואולי גם דקות) פחוט השני"; וכן רץ פצצי = "רץ במהירות ובקלות כמו הצבי". אין אפוא הבדל עקרוני בין המטפורה הרטורית ובין הדימוי².

2. דוגמה נאה לניתוח, המותאם יפה לכ' פורות רטוריות, ראה ע' אורנן, "שיטת ניתוח מבני של דימויים ביצירות ספרותיות" לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 40–47. אלא שאורנן אינו מבדיל בין מטפורות רטוריות לסימבוליות. ר' גם D. Mack, "Metaphoring as Speech Act", Poetics 4, (1975), pp. 221–56. גם במאמר זה אין הבחנה בין מטפורה רטורית לסימבולית. טעות חמורה אחרת היא ההנחה, שמבנה התשתית של כל מטפורה הוא משפט בצורת דימוי מפורש. המחברת אינה מבחינה בין היצג דקדוקי-סמנטי להיצג רטורי-פראגמאטי.

3. המטפורה הסימבולית

המטפורה הסימבולית שונה במשמעותה הכוללת, התקשורתית, מהדימוי ומהמטפורה הרטורית. יש בה כל מה שיש בדימוי המקביל לה, אך אין הדימוי יכול למצות את מלוא משמעותה. נשאר תמיד יתרת משמעות, המופעת במטפורה הסימבולית לבדה. מבחינה זו נכונה האמירה, שמשורר היוצר מטפורה פיוטית (סימבולית) היה חייב ליצור אותה מטפורה שיצר, ולא שום מטפורה אחרת, ובודאי לא שום דימוי. כי המטפורה הפיוטית יוצרת תמונת עולם חדשה, היא שוברת את הקוד הלשוני על מנת ליצור לשון חדשה, הבוראת כאילו עולם חדש³.

המאפיין את המטפורה הסימבולית הוא אי-האפשרות לקצות את משמעותה התקשורתית באמצעות פאראפראזה או סדרת פאראפראזות. והואיל וכך, אין גם אפשרות להמציא לה פרשנות מלאה וסופית. אפשר רק לנסות ולהתקרב אל מלוא רוחב תוכנה התקשורתי, על כל המשמעויות ובנות המשמעות וכל האסוציאציות למיניהן, שמטפורה מוצלחת עשויה לעורר בנו. אך תמיד ישאר פער בין פירושינו לבין המטפורה עצמה, הוא הפער שבין שפת בני אדם רגילה, המבוססת על פללי דקדוק, סמנטיקה ופראגמאטיקה, לבין השפה הסימבולית, שהיא סימבולית בה במידה שהיא שוברת את כל הפללים האלה.

3. דוגמות נאות לניתוח מטפורות סימבוליות ראה י' האפרתי, המראות והלשון, המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיולוגיה, תל-אביב 1976.

הניסיון לגשר על הפער הזה נידון מראש לכישלון. טבעה הסימבולי של מטפורה הוא העושה אותה לחד-פעמית, עד שאין כל אפשרות להעתיקה להקשר אחר, מבלי לאבד או לשנות משהו מתוכנה הפולל. מטפורה סימבולית, הנעקרת ממקור חיותה, נהפכת לסימבול הקסמי, פלומר תופסת את מקומה בין שאר הסמלים הלשוניים, ומידת הסימבוליות שבה נוטה לאפס. למרות האמור לעיל ברור, שיש בכל זאת טעם רב לנסות לפרש מטפורות סימבוליות, שהרי בכך אנחנו יכולים רק להרחיב ולהעמיק את הבנתנו. נראה לי, שפדאי לפרש מטפורה סימבולית בשני שלבים.

א. מציאת פאראפראזה בצורת משפט דימוי (כמו לגבי מטפורה רטורית), שתבטא את מה שנראה לנו פרעיון העיקרי של המטפורה, הוא הרעיון העולה בדרך כלל ראשונה אצל השומע, הרעיון שאינו מצריך חיפוש והתלבטות ממושכים, והוא עולה על בסיס הידיעה הפראגמטית שלנו.

ב. נתינת הדעת על הביטוי המטפורי עצמו והרהור בשאלה: מדוע בחר המחבר בדרך מטפורית דוקא? מדוע מטפורה זו? האם רומז לנו המחבר למשמעויות נוספות, שלא היה יכול להביען בדרך אחרת? התשובות לשאלות אלה יעלו את המשמעויות שמעבר למשמעות הלוגית והפראגמטית, והמשמעויות הפוללת הזו היא היא המשמעות הסימבולית.

דוגמה ראשונה (נתן שחם / "הלוך ושוב"):
 "הנה היא פלונדון. אלמונית לפול... הנה שער ייפתח לתוך גן אחר. ציפורים מצייצות באנגלית."

א. המשמעות הפראגמאטית: ציוץ הציפורים נשמע לה שונה מהמופר לה, כמו שהאנגלית שונה מהעברית.

ב. משמעויות נוספות, העולות מנתינת הדעת על הביטוי המטפורי עצמו בהקשר המסוים הזה: ציוץ הציפורים נשמע לה כקבלת פנים, והציוץ הוא שפתן של הציפורים, והואיל והן בלונדון, הרי כאילו הן צייצו באנגלית. האנגלית היא לא רק שפה אחרת, שפה זרה, אלא גם משהו, שהיא רוצה להפירו יותר מקרוב. כמו הגן האחר המוזכר קודם (אולי מזכיר לה את גן העדן), שהוא זר וקסום ומשתוקקים להיפנס בו ולהפירו ולהתנסות בהפתעותיו, כך ציוץ הציפורים נשמע לה בעת ובעונה אחת זר ומפתה. עולה תחושה של עונג, ציוץ הציפורים מסמל התחלת ההיכרות עם העולם הזר והקסום. אכן לגיבור הסיפור הציפורים כאילו מצייצות באנגלית, ושום ביטוי לא יספיק להעביר לנו בעת ובעונה אחת את מלוא התוכן התקשורתי הזה (שרק בחלקו ובצורה מגושמת פורט לעיל), אלא מטפורה זו לבדה.

דוגמה שנייה (נתן אלתרמן / "ירח"):

"הירח לבארות פורס כבר מפתו".

א. משמעות פראגמאטית: הירח מפיץ את אורו בין הבארות כאדם הפורס מפתו לילדיו.

ב. משמעויות נוספות: הואיל והירח מדומה לאב, מועברות אל הירח תכונות נוספות האופייניות לאב: נאמנות ומסירות, דאגה לצורכי צאצאיו. הירח הוא מקור אור, וגם האב הוא מקור האור לבניו. אור הירח מקבל תמונה קונקרטי

בצורת פתמי האור בפארות, וגם הפת יש לה בדרך כלל צבע בהיר לעומת סביבתה. הירח מתנהג כאב גם מבחינת הקביעות שבהפצת אורו ובפרקי זמן קבועים, כמו אב הזן את ילדיו בפרקי זמן קבועים. האב שומר על ילדיו בעת פחד בלילות, וכך גם הירח, השומר הנאמן של עולם הלילה. אחרי שנתפסת המשמעות הפראגמאטית, דהיינו המשלתו של הירח לאב, יש להעלות נקודות מגע נוספות בין המשל לנמשל, המקרבות אותנו אל המשמעות התקשורתית הפוללת של המבע, שהיא במקרה זה (כמו גם בדוגמה הקודמת) סימבולית.

דוגמה שלישית (לאה גולדברג / "יש ריח פרי נרקב"):

יש חלומות דממה באֵלֶה הַלִּילֹת

סומים בְּנֶלֶד חִיָּה נֶדוֹן לַמֶּאֱכָלֹת

ובבָּקָרִים עַל פֶּצַע חֲשָׁכָה

תולעת-אור לחה זוחלת.

א. המשמעויות הפראגמטיות: (1) בעל החלום אינו יודע, שהוא עתיד להתעורר ושחלומו יפוג, בדומה לנלד שנדון לשחיטה, שאינו יודע את הצפוי לו. (2) אור הבוקר העולה לאט לאט מסתיר את החלום כמו תולעת לחה, הזוחלת ומכסה בגופה פצע (חריץ).

ב. משמעויות נוספות: (1) המשמעות הסימבולית הפוללת עולה מנקודות מגע נוספות שבין המשל (הנלד שנדון למאכלת) לנמשל (החלום): הנלד מוגן היטב ברחם אמו, שהוא מקום חשוך, וכך גם החלום מתקיים בחשכה, במחשבתו של החולם, המדומה לרחם, שבתוכו הנלד. החולם פאילו יוצר חיים חדשים,

אלא שחיים אלו נדונו שלא לחיות. הזהות המטונימית שבין בעל
החלום לחלום מעלה תמונה של אדם שנידון לכליה, וכמו
החלום אין הוא יודע את העתיד לקרות לו. 2) מועלית תמונה
פאראדוקסאלית: האור, המסמל בדרך כלל את החיים, מסמל
כאן את המות דוקא, והחשכה היא מקור החיים דוקא. זוהי
דוגמה טובה למטפורה היוצרת סימבוליקה חדשה.

ברור מכאן, שאם נתייחס אל מטפורות סימבוליות, פאילו
היו רטוריות בלבד, לא נצליח להתקרב אפילו אל מלוא תוכן
התקשורתי.